

De derde weg is geen ideologie, maar een maatschappelijke realiteit

Krijn van Beek

Krijn van Beek is directeur van Infodrome, denktank voor de overheid in de informatiesamenleving. Dit artikel is gebaseerd op zijn vorig jaar bij de WRR verschenen studie *De ondernemende samenleving*.

Adres: Infodrome
Kloveniersburgwal 29
Postbus 19121
1000 GC Amsterdam

Samenvatting

Het ontstaan van een fenomeen als de derde weg – wat dat dan ook is – kan beter begrepen worden als we ons rekenschap geven van een aantal belangrijke maatschappelijke verschuivingen. En dan gaat het niet om verhoudingsgewijs oppervlakkige waarnemingen zoals verrechtsing of individualisering. Deze zijn gemakzuchtig in die zin dat ze veronderstellen dat mensen zo maar hun preferenties bijstellen, hun normen- en waardepatronen aan de wilgen hangen en massaal rechtsom gaan lopen waar ze dat vroeger wellicht linksom deden. In het navolgende bespreek ik in het kort een viertal structuurveranderingen. Tezamen heb ik deze de verandering naar een ondernemende samenleving genoemd in mijn afgelopen jaar verschenen voorstudie voor de WRR.¹

1 Inleiding

Er is nogal verschil van inzicht over wat de derde weg precies inhoudt. Het meest sprekend is deze onduidelijkheid verwoord in de beschrijving in *The Economist*, dat de derde weg vooral datgene is wat Tony Blair doet. Ik zal me niet wagen aan een exegese van de verschillende posities in het debat over de precieze inhoud van de (of een) derde weg. Ik noteer slechts twee dingen. Ten eerste dat het derde wegdenken een poging is om linkse idealen te koppelen aan een instrumentarium dat – in wisselende mate en vorm – een aantal liberale trekken vertoont. En ten tweede – en belangrijker nog dan het eerste – dat er klaarblijkelijk een grote behoefte bestaat aan een vorm van geëngageerd marktdenken, waarvan de bestaande derde-wegvarianten dan maar even gezien moeten worden als de reële bestaande pogingen om deze wens te vervullen.

De wens is echter essentieel voor mijn betoog. De wens geeft namelijk aan dat er een tamelijk breed gedragen gevoel bestaat, dat ideaal en markt niet langer per definitie elkaar bestrijdende zaken zijn en tegelijk dat ideaal en overheid niet langer per definitie in elkaars verlengde hoeven te liggen. De poging van de VARA om de mogelijkheden van

een commercieel avontuur te verkennen onderstrepen exact het punt dat ik wil maken. Inclusief de voor velen verwarrende nieuwe scheidslijnen, die alleen al door het opperen van de gedachte volstrekt haaks op oude tegenstellingen diepe voren blijken te kunnen trekken. Omroepmedewerkers die denken dat ze elkaars beste collega's zijn. En plotseling blijkt dat de één denkt dat een private toekomst de enige mogelijkheid biedt om het ideaal waar de VARA voor staat te kunnen nastreven, terwijl de ander zeker weet – nee, ademt in de overtuiging – dat privaat geld en het VARA-ideaal elkaars gezworen vijanden zijn. Fascinerend om te zien en onmogelijk te verklaren door eenvoudigweg te verwijzen naar verrechtsing van de samenleving of een andersoortige politieke modegril. Er is iets fundamenteels aan de hand, waardoor het kan gebeuren dat de ene helft van mening is dat hetzelfde ideaal nu andere instrumenten vergt; dat de omgeving zodanig veranderd is, dat je anders moet handelen om hetzelfde te kunnen bereiken. Over die fundamentele verandering gaat dit artikel.

2 Markten doen het beter

Ja, er is iets fundamenteels aan de hand. De omgeving waarin politiek wordt bedreven is van karakter veranderd. Markten doen het op veel plaatsen beter dan een overheid het ooit zou kunnen; op andere plaatsen geldt precies het tegenovergestelde. Niets nieuws onder de zon. Wel nieuw is dat markten het fundamenteel beter doen dan vroeger en dit proces is nog lang niet ten einde. In het navolgende zal ik – in navolging van het betoog in mijn voorstudie – uiteenzetten waarom rijkdom, technologische ontwikkeling, toenemend menselijk kapitaal en informatisering er gezamenlijk voor zorgen dat markten – al dan niet door de overheid een handje geholpen – veel dichterbij de buurt komen van allerhande idealen dan we twintig, dertig of honderd jaar geleden zelfs maar hadden durven dromen. Het zijn niet toevallig alle vier trends die iets te maken hebben met arbeid. Kijken we naar het centrale element van de groei van de overheidsbemoeienis in de afgelopen honderd jaar, namelijk de opkomst en ontwikkeling van de verzorgingsstaat, dan wordt de centrale rol die arbeid en meer in het algemeen de economische structuur heeft gespeeld, direct zichtbaar. Vanaf het kinderwetje van Van Houten (1874), via de opbouw van de sociale en volksverze-

keringen, tot aan de milieumaatregelen van de jaren zeventig en tachtig hebben de meeste regels die samen de verzorgingsstaat vormen, te maken met betaald werk, de gevolgen ervan, het ontbreken, de voorwaarden, de bijverschijnselen, enzovoort. Empirisch onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van verzorgingsstaatarrangementen in verschillende landen bevestigt dat deze steeds het antwoord vormen op bepaalde problemen met of tekortkomingen van de heersende economische structuur.² Structurele veranderingen in de aard en betekenis van betaalde activiteiten betekenen dan haast bij implicatie dat ook arrangementen van overheidsinterventie zullen veranderen, dat er behoefte ontstaat aan andersoortige overheidsinterventie. Inzicht in de veranderende eigenschappen van betaalde activiteiten kunnen dan helpen die nieuwe behoeften aan overheidsbemoeienis te articuleren.

Ik bespreek dus vier verschuivingen die zich hebben voorgedaan ten opzichte van de tijd waarin de tegenstellingen tussen liberalen en socialisten ontstonden. Ik noem deze vier niet omdat ze een volledig beeld schetsen van maatschappelijke verandering, maar wel omdat ze tamelijk veelomvattend zijn en omdat ze zodanig robuust zijn, dat men ze zonder veel omhaal door kan trekken naar de toekomst.

Technologie zorgt voor humanisering

Technologische ontwikkeling is natuurlijk een breed en ongrijpbaar fenomeen, maar één aspect springt er uit: mechaniseerbare werkzaamheden worden op enig moment gemechaniseerd en automatiseerbare arbeid wordt op enig moment geautomatiseerd. Dit gold voor het zware werk van wel- eer in de landbouw, voor de lopendebandarbeid in fabrieken en in toenemende mate voor allerhande routinematig werk in dienstverlenende sectoren. De afnemende inzet van mensen voor het verrichten van machinale of robotische handelingen kunnen we bijvoorbeeld aflezen aan CBS-onderzoek: in 1977 verrichtte nog 13% van de werkenden een-tonig werk, dit aandeel is in 1995 gedaald tot 6%.³ Zodoende is er steeds minder werk dat unieke mensenkwaliteiten onbenut laat. Steeds minder werk draait om de mechanische kwaliteiten van de mens en steeds meer gaat het om zorgen, om persoonlijke dienstverlening, intelligentie, creativiteit, leiding geven, communiceren, enzovoort. Voor al

deze zaken kunnen we geen machines ontwikkelen en bij implicatie humaniseert de betaalde activiteit.

Menselijk kapitaal zorgt voor autonomie

De verhouding tussen arbeid en kapitaal is bepalend geweest voor de wijze waarop de arbeidsverhoudingen in de industriële samenleving vorm hebben gekregen. Maar het toenemend belang van menselijk kapitaal zet de arbeidsverhoudingen op hun kop. Kapitaalgoederen waren in handen van slechts enkelen, die hierdoor konden beschikken over het wel en wee van velen. De verhoudingen waren nogal scheef en er is in de loop van deze eeuw met verschillende modellen geëxperimenteerd om deze scheefheid teniet te doen. Het organiseren van collectieve arbeidersdruk zowel in vakbonden als in politieke zin is een weg die in de gehele westerse wereld werd bewandeld. Collectivering van kapitaalgoederen was een andere poging de scheve verhoudingen die de markt schiep, te corrigeren.

Met het toenemend belang van menselijk kapitaal komen de verhoudingen meer in evenwicht. Anders dan fysiek kapitaal zit menselijk kapitaal onlosmakelijk vast aan de werkende mens zelf. Bazen kunnen arbeid en kapitaal dus niet meer onafhankelijk van elkaar besturen en werkenden gaan zich in toenemende mate gedragen als kleine ondernemers van hun eigen *human capital*. Volgens het CBS is 59% van de werkenden in 1995 van mening 'geheel zelfstandig werkzaam' te zijn; werkenden krijgen steeds meer hun eigen stukje producentensoevereiniteit met alle mogelijkheden, verantwoordelijkheden en – niet te vergeten – risico's van dien. We mogen de toename van menselijk kapitaal overigens niet onderschatten door te denken dat het alleen om diploma's gaat. De groei van diploma's is het best meetbaar en zeer omvangrijk. In de nabije toekomst zou een situatie kunnen ontstaan waarin 90% van de bevolking over een middelbareschooldiploma beschikt. Maar bij menselijk kapitaal gaat het om veel meer. Bijvoorbeeld om allerlei vormen van ervaringskennis, om de kunst van zorgen, dienstverlenen, organiseren, verkopen, enzovoort. Ook in beroepen die geen diploma's vereisen, zijn deze vormen van menselijk kapitaal steeds belangrijker.

De veranderingen die voortvloeien uit de toena-

me van menselijk kapitaal zien we op de arbeidsmarkt terug in een grotere autonomie van werknemers, het wegvallen van middenkader, de ontwikkeling van nieuwe managementstijlen en daar waar deze kaders te beperkend werken, zien we freelancers, zelfstandigen zonder personeel, gedetacheerden, uitzendkrachten en wat de markt de afgelopen jaren al niet aan vormen heeft ontwikkeld. De producentensoevereiniteit is wat meer in de richting van werknemers verschoven en dat proces gaat door. Hiermee is bepaald niet gezegd dat organisatorische veranderingen allemaal dezelfde kant op bewegen. Bijvoorbeeld in het onderwijs en in de zorgsector is de afgelopen twintig jaar hard gewerkt aan vormen van bedrijfsmatiger werken die eerder teruggrijpen op een klassiek fordisme dan dat er gepoogd is het menselijk kapitaal van de werkenden in deze sectoren beter te benutten. Er zijn talloze voorbeelden van het type inefficiënties dat hieruit voortvloeit.⁴ Wellicht dat de groeiende informatiestromen (zie hierna) over wat er precies geproduceerd wordt, ertoe zullen bijdragen dat een volgende rationalisatieslag in deze sectoren beter aansluit bij de aard van diensten die hier verleend worden. Nu vormen onderwijs en zorg geen markten in de zin dat er een grote verscheidenheid aan organisatievormen kan optreden. Op concurrerende markten kunnen wel zeer uiteenlopende organisatiestrategieën worden onderscheiden; organisatievorm is één van de manieren waarop bedrijven elkaar beconcurreren. In een situatie waarin menselijk kapitaal een steeds voornamere rol gaat spelen, zullen organisatievormen waarin menselijk kapitaal goed tot zijn recht komt, betere overlevingskansen hebben.⁵ Tegelijk kunnen de 'oude' vormen nog best een hele tijd overleven.

Dan moet nog worden opgemerkt dat de verschuiving in de verhoudingen niet allerlei bestaande ongelijkheden zomaar zal wegwassen of dat er geen nieuwe zullen ontstaan. De structuren die ontwikkeld werden om de industriële arbeidsverhoudingen te beteugelen, sluiten echter steeds minder aan bij bestaande praktijken op de arbeidsmarkt. Waarschijnlijk zullen er nieuwe structuren en instituties moeten worden ontwikkeld die beter passen.

Informatisering zorgt voor volledigheid

De derde grote ontwikkeling die de aard van ons werk fundamenteel verandert, is de informatise-

ring. Het is de jongste en de meest ongeken- de van de vier hier genoemde ontwikkelingen. De impact van de informatierevolutie lijkt bovendien veel verder te gaan dan in het kader van dit artikel geschetst kan worden. In mijn analyse voor de ondernemende samenleving heb ik er één aspect uitgelicht: de informatisering draagt eraan bij dat steeds meer dingen die we van waarde achten op de markt kunnen worden verhandeld. Een voorbeeld is de milieukwaliteit van producten, die vooral dankzij alom toenemende informatiestromen als een herkenbare eigenschap aan de man kan worden gebracht. Dit heeft bijvoorbeeld tot gevolg dat veel bedrijven de zorg voor een schoon milieu aan het internaliseren zijn. Misschien dat maar weinig klanten zich ontwikkelen tot echte eco-consumenten, maar de grote massa kan een willekeurig bedrijf wel ineens in de steek laten als het wordt betrappt op milieuvriendelijk gedrag. De informatisering van de samenleving betekent een dramatische stijging van de kans om betrappt te worden. En dat geldt niet alleen voor milieuschade: alle mogelijke onbehoorlijkheden kunnen aan het licht komen: kinderarbeid, zakendoen met een onbehoorlijk buitenlands regime, corruptie, enzovoort.

In hetzelfde verband passen de betaalde banen die de afgelopen jaren zijn ontstaan bij idealistische actiebedrijven. Dertig jaar geleden moesten mensen in een fabriek werken om 's avonds of in het weekend ergens tegen te kunnen protesteren. Tegenwoordig solliciteren ze op een personeelsadvertentie voor een carrière bij Greenpeace. Economie en maatschappij worden helemaal door elkaar geweven en geleidelijk aan ontwikkelt zich een samenleving van ondernemende mensen die hun leven en de samenleving als geheel in belangrijke mate vormgeven niet door middel van betaalde activiteit, maar *in* betaalde activiteit.

Welvaart zorgt voor meer keuze

Als vierde grote ontwikkeling is de groei van de welvaart wellicht de meest voor hand liggende: zonder welvaarts-groei geen technologie, menselijk kapitaal, enzovoort. Maar de welvaartsontwikkeling heeft ook een zelfstandig effect op de ontwikkeling naar een ondernemende samenleving in de vorm van een toenemende variatie in gevraagde producten en diensten en zo ook variatie in werk. De kans dat datgene wat mensen willen doen of

nastreven ook op de markt aanwezig is, neemt hiermee toe. En samen met de drie hiervoor genoemde veranderingen kan gesteld worden, dat het steeds meer mogelijk is om individueel talent en persoonlijke idealen tot uiting te brengen in betaalde activiteit.

3 Terug naar de derde weg

Maar wat betekenen deze ontwikkelingen nu voor de politiek? En hoe past dit geheel in het derde-wegdebat? Het sociale contract dat werkgevers en werknemers onder druk van de omstandigheden met elkaar sloten, dat sociale contract verliest in hoog tempo zijn betekenis. De klassieke tegenstelling tussen links en rechts die hoorde bij dat sociale contract, dus ook. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een fundamenteel debat over de inrichting van de samenleving zich tegenwoordig meer binnen dan tussen politieke partijen afspeelt. Tegelijk is het niet verwonderlijk dat deze discussie overschaduw wordt door de politiek-ideologische invalshoeken van weleer.

Daarvan zijn mooie voorbeelden te geven. De ontwikkelingen hiervoor zijn namelijk van grote invloed op het begrippenkader waarmee sociaal beleid, economisch beleid, welzijnsbeleid, milieubeleid enzovoort, worden bediscussieerd. Het gaat hier dus niet zomaar over begrippen die mensen verschillend begrijpen of gebruiken, maar om begrippen waarvan de achterliggende betekenis zich structureel wijzigt. Centraal in het voorgaande staat bijvoorbeeld de veranderende betekenis van het begrip (betaalde) arbeid. Waar het woord vaak nog verwijst naar dure plicht, het zweet des aanschijs, arbeidsethos en tegelijk naar afhankelijkheid, zwakheid en in veel gevallen ook uitbuiting, blijkt die connotatie de lading steeds minder te dekken. Betaalde arbeid verdient de veel neutralere betekenis van structuur waarbinnen mensen activiteiten kunnen ontplooiën. De structuur stelt één belangrijke voorwaarde aan die activiteit: er zal ten minste één andere persoon of instantie moeten zijn die voor de vrucht van de activiteit wil betalen. We kunnen deze ruil vervolgens interpreteren als een echte afrijs, waarin idealen geruild worden tegen geld. Maar we kunnen dezelfde ruilsituatie ook de positievere betekenis toekennen van structuur waarbinnen mensen dingen kunnen doen die ze zonder die structuur nooit zouden kunnen doen. De wortels

van een alles tezamen negatieve beeldvorming van het fenomeen werk zijn diep verankerd. Zo diep dat bijvoorbeeld ruim honderd jaar economisch onderzoek van arbeidsaanbodmotieven steeds weer gebruikmaakt van een negatieve nutsbeleving van arbeid, terwijl de welvaartstheorie het uitspreken van een dergelijk oordeel verwerpt. De aanname van werk als nutsoffer ligt misschien wel voor de hand, maar dient verder nergens toe. Zelfs als de lopendebandwerker als prototype van arbeider wordt gekozen, kan het nog zo zijn dat deze zijn vrije tijd lager waardeert dan zijn werk.

De bestaande beeldvorming legt ook te eenzijdig de nadruk op de instrumentele functie van werk, de inhoudelijke betekenis van de verrichte werkzaamheden wordt stelselmatig onderschat. Die inhoudelijke betekenis wordt steeds belangrijker en dat is reden om over de betekenis van betaalde arbeid anders te gaan denken. Wellicht zelfs is het zinvol om actief aandacht te besteden aan een beeldvorming rond het fenomeen betaald werk die beter aansluit bij de realiteit. De Amerikaanse socioloog Hochschild geeft in dit verband een prangend inzicht in de leefwereld van mensen die moeite hebben een evenwicht te bewaren tussen werk en niet-werk.⁶ Een ouderwets arbeidsethos gecombineerd met een modern uitdagende baan, brengt de mensen die Hochschild volgde ertoe hun gezin en overig sociaal leven volledig te verwaarlozen ten faveure van hun betaalde activiteiten. De vanzelfsprekende rem in het systeem van betaald werk – namelijk dat het werk zelf niet leuk was – is er als het ware afgehaald en Hochschild beschrijft hoe mensen dan volledig doordraven. Als mensen werk niet ook nog eens als een dure plicht zouden beschouwen, zouden zij wellicht beter in staat zijn een evenwicht te vinden in de activiteiten die zij willen ontplooiën en de mogelijkheden die de markt daarvoor biedt.

Naast het verwijderen van de negatieve lading van het begrip betaalde arbeid, impliceren de ontwikkelingen hiervoor nog een belangrijke verschuiving in de betekenis van arbeid. Arbeid en werk hebben in bijna alle gevallen de betekenis van werknemerschap, met alle negatieve connotaties die hiervoor al zijn genoemd. Kijken we echter naar de inhoud van de activiteit, dan blijkt dat in steeds meer gevallen het onderscheid tussen de werkzaamheden van werknemers en werkgevers ver-

vaagt. Op alle niveaus van organisaties kunnen leidinggeven en ondergeschiktheid worden gevonden (netwerkstructuren), maar bovendien geldt dat op alle niveaus in alle soorten organisaties in toenemende mate een beroep wordt gedaan op eigen initiatief en verantwoordelijkheid. De structurele toename van het belang van *human capital* is de motor achter deze verandering en het gaat hier dus niet om een voorbijgaand managementconcept. Om de beschrijving van betaald werk niet te verengen tot de beschrijving van werknemerwerk, werd in het voorafgaande veelal gesproken van betaalde activiteit teneinde duidelijk te maken dat het onderscheid naar rechtsvorm aan relevantie verliest voor het onderscheid aan inhoud van werk.

De volgende termen die problematisch zijn in het politiek debat zijn markt en marktwerking. In de eerste plaats is er het verschil tussen de wereld van de economische wetenschap waarin 'markt' de rol vervult van metafoor en ideaaltypisch analyse-instrument, terwijl in de wereld van de politiek de markt vanouds geassocieerd wordt met rechts, liberaal en met uitbuiting en ongelijkheid. In de tweede plaats echter lijken debatten over de betekenis van markt en marktwerking getroffen door de aanwijsbaar verschuivende inhoud van de markt zoals die zich in de praktijk aan ons voordoet. De vier hiervoor genoemde structurele ontwikkelingen veranderen het aanzien van de markt in hoog tempo. De markt wordt rijker aan variatie, menselijker en alomtvattender en de metaforen die in de markt vooral het best beschrijven, passen steeds minder bij deze veranderende realiteit.

De term 'overheid' heeft een veelheid aan betekenissen en het is er eigenlijk maar één die in het licht van het voorgaande werkelijk aanpassing behoeft: de overheid als het (betere) alternatief van de markt. Zoals in: 'onderwijs is te belangrijk om het aan de markt over te laten en dus moet de overheid daarvoor zorgen'. Op verschillende terreinen is de afgelopen jaren aangetoond dat de overheid veel succesvoller kan zijn in het realiseren van een sociale doelstelling door niet op te treden als alternatief voor de markt maar als aanjager en facilitator van de markt. Deze veranderende rol van de overheid heeft niet zo zeer te maken heeft met een verschuiving van politieke voorkeuren (verrechtsing, neoliberalisme) maar kan in belangrijke mate worden toegeschreven aan veranderingen in de eigen-

schappen van markten.

In ditzelfde verband kan nog gewezen worden op de term 'terugtrekkende' overheid. Als het rijk de PTT verkoopt, dan lijkt er wellicht sprake te zijn van terugtrek. Maar de totale hoeveelheid bemoeienis van de overheid met de post en telecommunicatiesector is er zeker niet minder op geworden, noch voor wat betreft het stellen van regels, noch voor wat betreft de ambtelijke inzet in deze, noch voor wat betreft het collectieve belang en de collectieve ambitie. Tegelijk is inmiddels zichtbaar dat de veranderde overheidsbemoeienis bijvoorbeeld tot een daling van de telefoontarieven heeft geleid.

4 Conclusie

De idealen die aan de wieg hebben gestaan van de verzorgingsstaat kunnen in een andere context beter worden bediend met andere middelen. Belangrijk is dan niet een – al dan niet historisch – gelijk van liberaal of socialist, maar de voortgaande verandering van de context waarin instrumenten van beleid gekozen worden. De veranderende context maakt dat noch de idealen, noch de middelen veel te maken hebben met de links-rechtsverhoudingen zoals die zich in de industriële samenleving hebben ontwikkeld. De derde weg tussen de politieke tegenstrevers van weleer is een maatschappelijke realiteit, geen nieuwe ideologie.

Noten

- 1 K. van Beek, *De ondernemende samenleving*. WRR-voorstudie nr. 104. Den Haag, 1998.
- 2 Zie bijvoorbeeld: H.L. Wilensky, *The welfare state and equality: structural and ideological roots of public expenditures*. University of California Press, 1975.
- 3 CBS, *Leefsituatie onderzoek*. Voorburg, diverse jaargangen.
- 4 RMO, *Aansprekend burgerschap: de relatie tussen de organi-*

satie van het publieke domein en de verantwoordelijkheid van burgers. Den Haag, 2000.

- 5 R. Coase, The nature of the firm. *Economica*, vol. 4, 1937, 386-405.

- 6 A.R. Hochschild, *The time bind: when work becomes home and home becomes work*. Basic Books, 1997.